

Дмитро Щербацький
(Вінниця)

ТЕОДИЦІЙНІ ПОГЛЯДИ ПРЕДСТАВНИКІВ СХОЛАСТИКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НОМІНАЛІСТИЧНИХ ТА РЕАЛІСТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ

У статті розглянуто розуміння боговиправдання в епоху схоластичного Середньовіччя через призму двох пануючих філософських напрямків: номіналізму та реалізму. Обсяг матеріалу та його зміст дали можливість показати не лише змістовні акценти, які ставили представники обох напрямків, а і витоки цих поглядів у розумінні теодицеї.

Ключові слова: добро, зло, свобода волі, теодицея, номіналізм, реалізм.

The article examines the understanding of theodicy during the scholastic Middle Ages through the lens of two dominant philosophical movements: nominalism and realism. The scope and content of the material provide an opportunity to demonstrate not only the conceptual emphases placed by representatives of both movements but also the origins of these views within the conceptual framework of theodicy.

Key words: good, evil, free will, theodicy, nominalism, realism.

Актуальність проблеми. Актуальність досліджуваної теми зумовлена місцем релігії, яке вона займає в суспільстві протягом тривалого періоду існування людства, з одного боку, а з іншого – прагненням автора акцентувати увагу на вагомому місці теодиційних пошуків в рамках загальних філософських міркувань в епоху Схоластики.

Ступінь наукової розробки проблеми. Боговиправдання в період середньовічної філософії обертався, в тому числі, навколо таких понять як «свобода» та «передвизначення». Проте, лише сучасні теологи розглянули питання свободи через призму реалізму Томи Аквінського та показали його вплив на подальшу моралістичну та християнську філософію.

Мета статті полягає у прагненні показати, що вчення теодицеї пройшли тривалий шлях теоретичного обґрунтування. Разом із тим, визначити, що боговиправдання не є окремим напрямком міркування, а є невід'ємною складовою цілісної філософської системи Схоластики, оскільки відображають в собі ідеї, прихильниками якої є той чи інший філософ.

Виклад матеріалу. Аналіз поглядів на проблему свободи волі в середньовічний період історії ми проводили через призму номіналізму та реалізму. Саме такий розгляд робив теодицею не лише не відірваним і самостійним християнським напрямком, а й показував її як складову згаданої релігії та вводив до кола загальнофілософських питань. Нам вдалося показати, що погляди на таку складову теодиційного вчення, як питання волі, її свободи чи передвизначеності, безпосередньо залежали від прихильності того чи іншого філософа до реалізму чи до номіналізму.

Систематизація ідейного підґрунтя боговиправдання починається із V ст. і пов'язане із полемікою між Пелагієм та Августином.

Пелагій намагався виправдати Бога, вказував на відсутність у людській волі схильності до зла. Стверджував, що гріхопадіння Адама не справило жодного впливу на здатність людини чинити добро та вести добродесне життя. Бог, на думку Пелагія, не покладає на людей відповідальності за гріх Адама та не обирає жодної людини для надання їй святості, так само, як і не обирає приречених на зло та вічну погибель. На думку Пелагія природа, створена Богом, є доброю і немінливою. Вона (природа людини) не може мати таку якість як гріховність. Гріх людини він визначає як гріх випадковий і заперечує думку про те, що він має під собою будь-яку субстанційну основу. Під випадковістю розуміється здатність людини самостійно

обирати спосіб своєї поведінки, керуючись своїм розумом. Адам обрав гріх, маючи вибір між ним та добром, яке проявляється лише у повній покорі заповідям Бога. Отже, вчення Пелагія можемо характеризувати як таке, що базується на суб'єктивізмі світогляду богослова.

Августин притримувався іншої точки зору, і, якщо можна так визначити, – об'єктивної (спасіння не залежить від діяльності людини, а детерміноване позалюдською силою – Богом). Він зазначав, що через гріх Адама всі люди взяли участь у гріхопадінні, а отже, навіть ті, які лише починають життя, вже несуть тягар зла. Кожна людина отримує зіпсовану природу, і без Божої благодаті не може не грішити і чинити добро. Августин обгрунтував концепцію, що Бог, будучи всюдисущим, знає, за яких саме умов людина обере те, що бажає Бог, і діє таким чином, щоб створити ці умови.

Близько 400-го року Пелагій виступив з публічною проповіддю. Саме з цього часу бере початок суперечка між прихильниками Августина та прихильниками Пелагія. Ця суперечка увійшла в історію християнської філософії під назвою Пелагіанської.

Вирішення цієї суперечки відбулося завдяки церковним соборам. В 415 році, відчувши, що більшість духовенства схиляється на бік Августина з його доктриною передвизначення, Пелагій особисто засудив своє вчення. Але, скоріше за все, це засудження було удаваним. На це вказує засудження пелагіанства через 16 років на Ефеському соборі.

Вважаємо, що суперечку між поглядами Пелагія та Августина слід сприймати значно ширше, ніж просто суперечку навколо питання, чи є свобода людини абсолютно повною, чи вона все ж «обмежена» передвизначенням Бога. Ця суперечка є відображенням суперечки між номіналізмом та реалізмом. Один з богословів, з цього приводу відзначає, що про номіналізм у розумінні свободи можна говорити тоді, коли остання стосується виключно людської волі, безвідносно до будь-яких зовнішніх втручань. Відповідно про реалізм, як протилежну точку зору, мова може йти тоді, коли стверджується про будь-яку «схильність» до добра. В тому числі реалізм проявляється і в утвердженні передвизначення.

Продовжуючи тему номіналізму та раціоналізму в рамках теодицеї, хотілося б висловити припущення, що номіналізм є продовженням традиції суб'єктивного сприйняття зла в рамках давньогрецької і давньоримської міфології, а номіналізм – об'єктивного сформованого давньосхідними дуалістичними релігіями. Тим більше, що Августин, засновник теорії передвизначення, був у свій час прихильником однієї з них.

Суперечка між августинізмом та пелагіанством є причиною, через яку І. Еріугена написав свою працю «Про Божественне передвизначення». Еріугена був настільки радикальним у висловлених поглядах, що був засуджений за звинуваченням у пелагіанстві двома соборами: у Валенсі у 855 році та Ланграх у 859 році¹.

Основною тезою, яка наскрізь пронизує трактат «Про Божественне передвизначення», є заперечення існування передвизначення. Це заперечення Еріугена вибудував за допомогою досить оригінального доведення. Він стверджував, що слово «передвизначення» є нічим іншим, як алегорією. Передвизначення слід розуміти в повністю протилежному, відносно до традиційного розуміння, значенні. В іншому випадку автор вважає, що існує загроза звернення на шлях ересі².

Еріугена доводить, що людина до гріхопадіння була андрогіном. Саме через вчинення гріха «цілісна» людська природа розпалась на дві складові: чоловіка та жінку. Причину такого неприродного розподілу богослов вбачав, як і всі його попередники і наступники, у гордині, яка оволоділа першою «людиною» (андрогіном). Але, попри свавільну поведінку людини, Бог має власний план порятунку не лише людини, а й світу. Адже через людський непослух

¹ Хрестоматія із західної філософії: Античність. Середні віки. Відродження. URL: <https://dokumen.pub/xix-xxi-m-6796571.html/> (дата звернення 20.04.2026).

² Дунс Скот Еріугена. Про божественне передвизначення. URL: <https://fastway01.biz/?p=mu2wiobtgy5gi3bpgeytamry> (дата звернення 20.04.2026).

світ також втратив свою первозданну досконалу цілісність, якою був наділений Творцем при створенні. Цей задум Еріугена вбачав у відновленні первозданної єдності людини і світу³. До такого висновку богослов приходив, користуючись аналогією. Він спирається на Євангеліє, де, сказано, що в Ісуса не було ні чоловічого, ні жіночого єства. Прихід Христа є етапом Божого плану у відновленні всього розділеного, а тому і спотвореного Всесвіту. Відстоювана точка зору отримує своє продовження вже аж на початку ХХ століття серед представників російської філософії. Саме в їхньому середовищі теодицея отримує свій подальший еволюційний розвиток в агатодицею і демодицею.

За переконанням богослова, Бог не може реалізувати свій задум самотійно. В цьому Йому має допомогти людина. Він переконаний, що людина виступає не просто знаряддям у руках Бога, а Його помічником. Пізніше ця думка буде продовжена Томою Аквінським, який вбачав в людині Божого помічника – співробітника. Людина повинна здійснити вірний та усвідомлений вибір на користь цього відновлення, пізнавши основу всього створеного⁴. Погляди на питання теодицеї Еріугени відрізняються від поглядів його попередників двома оригінальними твердженнями.

По-перше, таке поняття як «передвизначення» теолог сприймає виключно в переносному значенні.

По-друге, Еріугена вважає, що перша людина була створена у вигляді «андрогіна», хоча не використовує даного поняття.

Ансельм Кентерберійський основний наголос при захисті абсолютної благості Бога робив на питанні такого явища, як свобода. Він розглядав дану проблему з позиції реалізму. Це яскраво помітно при розгляді двох її видів або рівнів. Ними, на його думку, є:

– свобода існує сама по собі, ніким не створена і не отримана. Такого виду свобода належить виключно Богу;

– вона створена Богом і надана ангелам і людям.

Унікальність вчення теодицеї Ансельма полягає у його переконаності в несумісності гріха та свободи. Він зауважує, що свободу вибору не можна розуміти як «здатність грішити та не грішити». Таке твердження філософ виводить із аксіоматичного положення про те, що Бог не може грішити, хоча Він, безумовно, володіє свободою вибору. А вже на основі цього висуває тезу про те, що «більш вільною» є та воля, яка не може грішити. Зміст теодицеї Ансельма проявляється у його переконаності в тому, що Бог наділив людину вільною волею, схильною до праведності. Через це відповідальність за будь-який гріх жодним чином не може бути покладена на Бога.

Кардинально відмінними від розглянутих вище поглядів філософів, у т. ч. й Еріугени, є теодиційні погляди П. Абельяра. Він притримується думки, що єдиним винуватцем існування зла у світі є людина. Суб'єктивізм і акцент на здатності керувати власною долею, а значить, і власними вчинками, вказують на номіналізм, прибічником якого якого був Абельяр⁵. Вважаємо, що в тому новому, що було привнесено Абельяром у розуміння теодицеї, можна виділити два положення. Перше полягає у переконаності, що гріх полягає в презирстві Бога. Друге – у переконаності в тому, що причина гріха не має жодного відношення до тіла. Будь-який його гріх, належить виключно душі.

Покладаючи повну відповідальність за власні вчинки, а значить, і за гріх на людину, Абельяр вказує, що єдиним засобом, який допомагає їй врятуватись, є розум. У даному випадку приклад

³ Скотт І. Еріугена. Періфюсеон, або про розподіл природи. URL: <http://agnuz.info/app/webroot/library/6/18/page08.htm/> (дата звернення 20.04.2026).

⁴ Скотт І. Еріугена. Періфюсеон, або про розподіл природи. URL: <http://agnuz.info/app/webroot/library/6/18/page08.htm/> (дата звернення 20.04.2026).

⁵ Абельяр П. Етика, або пізнай самого себе. URL: <https://www.rulit.me/books/etika-ili-poznaj-samogo-sebya-read-352973-1.html>. (дата звернення 20.04.2026).

Абеляра, як жоден інший перед цим, доводить наше припущення, що номіналізм та реалізм у трактуванні свободи є продовженням суб'єктивного (західного) чи об'єктивного (східного) сприйняття зла. Слід лише згадати давньогрецьких філософів, таких як Сократ чи Платон: вони також говорили про те, що лише завдяки розуму людина може наблизитись до добра. Звернення до налаштованого на добро розуму ще раз підкреслює особисту відповідальність людини за гріх та зло в світі і повністю знімає її з Бога.

У руслі середньовічної філософії вагоме місце серед інших її представників займає Д. Бонавентура. Він не вніс нічого кардинально нового у вчення теодицеї. Однак йому вдалося змінити її акценти, вибудовуючи боговиправдання виключно на постаті Ісуса Христа. «Наша душа, за ним, не змогла б піднятися [з ями] своєї чуттєвості для споглядання самої себе та Вічної істини в собі, якби Істина, прийнявши людську подобу в Христі, не стала для неї драбиною замість першої драбини, яка була зруйнована [гріхопадінням] Адама.

Тому наскільки б людина не була просвітлена природнім світлом [розуму] і світлом набутого знання, вона не може увійти всередину себе, щоб у собі самій радіти про Господа, інакше, як через посередництво Христа»⁶.

Крім вказівки на виключну роль Христа, цитата максимально повно відображає зміст всієї теодицеї Бонавентури. Єдине, що не відображено в наведеному уривку, – роль знання. Воно повинно бути направлене на пізнання Священного Писання, щоб через це наблизитись до Христа, а отже, і до свого спасіння.

Розгляд відмінностей номіналізму та реалізму у розумінні боговиправдання завершимо розглядом теодиційних поглядів Томи Аквінського. В його філософії, без перебільшення, можемо віднайти гарно розроблену концепцію теодицеї.

Тома притримувався тези про те, що весь всесвіт демонструє божественну справедливість і тому є досконалим⁷.

Праці Аквінського сповнені поглядів, які направлені на заперечення будь-яких проявів релігійного дуалізму. Необхідність цього була зумовлена новим етапом поширення дуалізму в Європі, який проявлявся у формі ересей катарів та альбігойців. Заперечення дуалізму Тома Аквінський здійснює завдяки двом аргументам:

- 1) світоустрій вимагає наявності в ньому недосконалих складових;
- 2) зло не лише існує завдяки добру, але й походить з нього.

Перший аргумент вказує на необхідність існування у світі різних ступенів досконалості. Одні з елементів всесвіту ніколи не можуть втратити своєї благості. Інші – мають можливість втрачати благість і тому є мінливими. Втрата благості є нічим іншим як злом.

Стосовно другого аргументу, то у Томи він виступає продовженням твердження попередників про те, що зло є нічим іншим, як нестачею або знищенням добра. Продовжуючи дану тезу, Фома цілком обґрунтовано вважає, що благий Бог може створити лише добру субстанцію. Оскільки Бог виступає єдиним творцем світу, то зло є не створеним і повністю залежить від добра, тому що самотійно існувати не може⁸.

Переходячи до наступної частини теодицеї Аквіната – до питання передвизначення та свободи волі, слід відзначити, що Тома говорить про одночасне існування свободи людини і передвизначення її вчинків.

Свободу філософ пояснює як невід'ємний атрибут людини. Завдяки їй людина має особисто прийняти Бога. Аквінат вважає, що при наявності свободи і здійснюється становлення людської особистості. Нам імпонують висновки Складається враження, що Тома розуміє свободу як таку, що розвиває творчі здібності людини. Саме завдяки цим здібностям людина здатна

⁶ Бонавентура Д. Путівник душі до Бога. URL: <https://jan.by/lib/15-knigi-frantsishkanskiya/253-bonaventura-putevoditel-dushi-k-bogu> (дата звернення 20.04.2026).

⁷ Аквінський Т. Сума Теології: в 3 т. К. Ельга. Т.2. 2005. С. 286

⁸ Аквінський Т. Сума Теології: в 3 т. К. Ельга. Т.2. 2005. С.67

стати помічником у процесі вдосконалення всесвіту. Своєрідний критерій оцінки таких партнерських відносин дає Анатолій Колодний. Він характеризує їх як прояв постмодерністського світогляду⁹.

Що стосується передвизначення, то розуміння цього явища у Томи кардинально відрізняється від того, як його розуміє Августин. Передвизначення у Томи можна трактувати як передбачення людської поведінки, а не як обраність одних та приреченість інших¹⁰. Таким розумінням передвизначення теологам є вагомий аргумент при поясненні теодицеї.

Останнім елементом теодицеї Аквіната є його переконаність у визначній ролі розуму в досягненні блага. Переконаність у тому, що знання здатне показати людині відмінність між благом та злом і направити до вибору першого, неодноразово зустрічалась і при розгляді цієї проблеми філософами не лише середньовіччя, а й античності.

Таке ставлення до знань зближує Тому із Сократом і яскраво ілюструє вплив ідей античності на філософію середньовіччя в цілому і на теодицею зокрема.

Висновок. Варто відзначити, що із самого початку розробки теодиційних проблем богослови акцентували свою увагу на питанні свободної волі. Саме в розв'язанні всіх питань, які виникають навколо цього поняття, вони вбачали можливість аргументованого доведення тези про всемогутність і безумовну благість Бога.

У процесі розгляду питання волі та «міри», її свободи сформувалися два напрямки. Представники одного, послідовники Пелагія, притримувались думки про те, що людина володіє нічим не обмеженою волею, в той самий час як представники іншого напрямку, послідовники Августина Блаженного, підтримували думку про передвизначеність людської долі і тому повністю відкидали думку про існування свободної волі.

Прихильність до твердження про існування свободної волі чи до ідеї передвизначення залежала від того, чи був даний богослов прихильником номіналізму чи реалізму.

Про номіналістське розуміння свободи можна говорити тоді, коли остання стосується виключно людської волі, безвідносно до будь-яких зовнішніх втручань. Згідно реалізму, мова може йти тоді, коли стверджується про будь-яку «схильність» до добра. В числі іншого реалізм проявляється і в утвердженні передвизначення.

Список використаної літератури:

1. Абельяр П. Етика, або пізнай самого себе. URL: <https://www.rulit.me/books/etika-ili-poznaj-samogo-sebya-read-352973-1.html> (дата звернення 20.04.2026).
2. Аквінський Т. Сума Теології: в 3 т. К. Ельга.Т.1. 2005. 335 с.
3. Аквінський Т. Сума Теології: в 3 т. К. Ельга.Т.2. 2005. 576 с.
4. Бонавентура Д. Путівник душі до Бога. URL: <https://jan.by/lib/15-knigi-frantsishkanskiya/253-bonaventura-putevoditel-dushi-k-bogu/> (дата звернення 20.04.2026).
5. Дунс Скот Еріугена. URL: Про божественне передвизначення. URL: <http://agnuz.info/app/webroot/library/6/18/page08.htm/> (дата звернення 20.04.2026).
6. Скотт І. Еріугена. Періфюсеон, або про розподіл природи. URL: <http://agnuz.info/app/webroot/library/6/18/page08.htm>. (дата звернення 20.04.2026).
7. Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 35. С.5-32.
8. Хрестоматія із західної філософії: Античність. Середні віки. Відродження. URL: <https://dokumen.pub/xix-xxi-m-6796571.html>/(дата звернення 20.04.2026).

⁹ Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 35. С.5-32

¹⁰ Аквінський Т. Сума Теології: в 3 т. К. Ельга.Т.1. 2005. С.309.

References:

1. Abelard, P. Etika, ili poznay samogo sebya. [Ethics, or Know Yourself]. RuLit. Retriven from: <https://www.rulit.me/books/etika-ili-poznaj-samogo-sebya-read-352973-1.html>. (Accessed: 20.04.2026). [Ukrainian].
2. Aquinas, T. (2005). Summa Teolohiyi. [Summa Theologica] (Vol. 1). Elha. [Ukrainian].
3. Aquinas, T. (2005). Summa Teolohiyi. [Summa Theologica] (Vol. 2). Elha [Ukrainian].
4. Bonaventure, St. Putivnyk dushi do Boha. [The Soul's Journey into God]. Jan.by. <https://jan.by/lib/15-knigi-frantsishkanskiya/253-bonaventura-putevoditel-dushi-k-bogu>. (Accessed: 20.04.2026). [Ukrainian].
5. Scotus, I. Pro bozhestvenne peredvyznachennya Eriugena. [On Divine Predestination]. Antology RCHGI. Retriven from: http://www.antology.rchgi.spb.ru/Iohannes_Scotus_Eriugena/eriugena2.html. (Accessed: 20.04.2026). [Ukrainian].
6. Eriugena, J. S. Perifyuseon, abo pro rozpodil pryrody. [Periphyseon, or On the Division of Nature]. Agnuz. Retriven from: <http://agnuz.info/app/webroot/library/6/18..> (Accessed: 20.04.2026). [Ukrainian].
7. Kolodnyy, A. (2005). Premodern, modern i postmodern v konteksti istorii khrystyianstva [Pre-modern, modern, and postmodern in the context of the history of Christianity.]. Ukrainske relihiieznavstvo. 35.[Ukrainian].
8. Konverskyy, A. (Ed.). Khrestomatiya iz zakhidnoyi filosofiyi: Antychnist. Seredni viky. Vidrozhennya. [Reader in Western Philosophy: Antiquity. Middle Ages. Renaissance]. Dokumen. Retriven from: <https://dokumen.pub/e91e2bce48cd0ce1dd1748b4a11574e9.html>. (Accessed: 20.04.2026). [Ukrainian].

Прийнято 27.04.2026.

Рекомендовано до друку 04.05.2026.

Опубліковано: 08.06.2026